

УДК 340.12

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ОБҐРУНТУВАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ОСНОВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА КРІЗЬ ПРИЗМУ ЕПОХ

М. В. ХМАРА,
канд. філос. наук, доц.,
заступник завідувача кафедри
кримінального права і правосуддя,
ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний
університет ім. акад. Ст. Дем'янчука»,
м. Рівне

Проаналізовано концептуальні основи громадянського суспільства в історії філософсько-правового дискурсу. Обґрунтовано положення про те, що інваріантним змістом концепту громадянського суспільства залишались ідеї свободи, рівності, справедливості, суспільні цінності та чесноти. Наголошено, що сучасне громадянське суспільство виступає гарантом демократизації та потребує належного правового забезпечення.

Ключові слова: громадянське суспільство, свобода, рівність, справедливість, суспільні цінності та чесноти, філософія права.

Незважаючи на те, що витoki ідеї громадянського суспільства сягають доби античності, єдиного концепту його розуміння й досі не існує. Водночас усе частіше наголошується на необхідності вдосконалення правового забезпечення сучасного громадянського суспільства та значенні його інституцій для поступального цивілізаційного розвитку. У зв'язку з цим обрана тема є актуальною.

Кожна епоха має власне трактування громадянського суспільства, зокрема основні положення щодо останнього, від античності й до середини XIX ст., було сформульовано у працях Арістотеля, Томи Аквінського, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Л. Монтеск'є, А. Фергюсона, Т. Пейна, І. Канта, Г. Гегеля, А. де Токвіля та інших визначних мислителів. Серед зарубіжних та українських вчених новітнього періоду даній проблемі присвячено дослідження Дж. Александера, Е. Геллнера, К. Джона, Н. Розенблюм, О. Г. Данильяна, М. Л. Заїнчковського, А. Ф. Карася, А. М. Колодія, А. Ф. Колодій,

П. М. Рабіновича, О. Г. Чувардинського, Г. П. Щедрової та ін. Проте і до сьогодні недостатньо дослідженим залишається генезис концептуальних основ громадянського суспільства з позицій філософії права.

Таким чином, метою статті є аналіз змістовного наповнення концепту громадянського суспільства від давнини до сучасності та визначення його значення у філософсько-правовому аспекті.

В епоху античності ідея громадянського суспільства простежується у давньогрецького мислителя Платона, на думку якого лише ідеальна держава змогла б відповідати вимогам ідеальної суспільної структури, а відповідно – і потребам людини [16, с. 69-70]. Арістотель у своїй праці «Політика» пише про те, що найкращим суспільним і політичним ладом є політія та пропонує бачення громадянина як особи, в якій поєднано владарювання й свободу. Сутність поняття «держава» філософ розуміє як «зв'язок між людьми, схожими одне на одного» [2, с. 192]. Водночас утворення спільноти на рівні держави, на думку вченого, потребує солідарної єдності народу, тому що «коли народ об'єднаний в одне, він <...> вкупі з рештою (кращих) дає користь державі...» [Там само, с. 83].

За доби Середньовіччя ідея громадянського суспільства присутня в трактатах Августина Блаженного й Томи Аквінського. Так, Августин Блаженний у праці «Град Божий» розглядає державу як необхідний інструмент примусу, обґрунтовуючи такий підхід тим, що людина гріховна і від природи схильна до зла. За думкою мислителя, хоча держава й не втілює справедливість, покращення її соціальної природи можливе шляхом християнізації правителів для досягнення солідарного існування з усіма людьми. Свободу ж Августин інтерпретує «як основу і початок самої людини та джерело блага в суспільстві» [6, 31-32; 1, с. 118]. У свою чергу, Тома Аквінський розрізняє два види суспільних об'єднань: в державі та Церкві. На його думку, влада короля над підданими за своїм змістом має божественний характер. Водночас це не стосується її здобуття і користування, які можуть виявитись противними волі Божій. Первинним джерелом людської влади, яка надається одній або кільком

особам, є організована спільність людей, громадянське суспільство. Не випадково влада короля не безмежна, вона лімітована діючими законами, що сприяють досягненню спільного блага. Мислитель також відзначає, що правителі, побоюючись тяжких для себе наслідків, змушені рахуватися з волею народу [9, с. 212-213]. Таким чином, можна дійти висновку, що релігійне світосприйняття відіграло неабияку роль в становленні ідеї громадянського суспільства. Переставши пов'язувати свою душу з тілом, середньовічна людина з'єднала її з пошуком Абсолюту як принципу розумності та справедливості в реальному світі. З появою індивідуальної самосвідомості виник зв'язок «Я – Абсолют». Як наслідок, усвідомивши свою «самість», людина залишилася наодинці з собою, що дало їй свободу самовизначення. Отже, страх «вільної» людини та відповідальність за вибір свого шляху спонукали до пошуку нових суспільних відносин, які були б засновані на рівності, справедливості та вільному об'єднанні [15, с. 35].

Видатним представником епохи Відродження, у поглядах якого чітко простежується концепт громадянського суспільства, був Нікколо Макіавеллі. На думку вченого, вищим втіленням людського духу є держава, а служіння їй – метою, змістом і щастям життя. Водночас Макіавеллі зауважує, що государ, який має можливість і право керувати підданими за допомогою страху і насилля, не буде цим зловживати, аби не викликати їх ненависть. У праці «Міркування про першу декаду Тита Лівія» мислитель пише про прагнення держави підірвати будь-яку діяльність суспільства, щоб самій піднятися. Як бачимо, тут присутня диференціація держави і громадянського суспільства, яка прослідковується також у міркуваннях про співвідношення політики і моральності. Зокрема, Макіавеллі стверджує, що політична влада і політична діяльність аморальні, оскільки аморальною є сама природа політичних відносин [9, с. 213].

У XVII ст. філософсько-правове обґрунтування ідеї громадянського суспільства віднаходимо у Т. Гоббса. Зокрема, в працях «Про громадянина» та «Левіафан» філософ осмислює людину як природну і громадянську істоту, яка

має власні інтереси і шукає можливості для їхнього здійснення через встановлення громадянського способу життя або ж держави. З огляду на виразно окреслений індивідуалізм вчення Гоббса визнано найбільш революційною теорією його століття [14, с. 417]. Ідеї Гоббса отримали розвиток у вченні Дж. Локка. Так, на думку мислителя: «Об'єднані в єдине ціле спільним встановленим законом і судовими установами <...> перебувають у громадянському суспільстві; але ті, хто не має такого спільного судилища <...>, перебувають у природному стані, при якому кожний <...> сам є суддею і катом...» [4, с. 5-6]. Також відзначимо, що Локк був першим філософом, який взяв участь у написанні конституції для північноамериканських штатів, схваленої зборами народних представників [6, с. 98].

В епоху Просвітництва вагомий внесок у подальшу розробку концептуальних основ громадянського суспільства здійснив Ш. Л. Монтеск'є. Зокрема, мислитель диференціював закони громадянські та державні, де перші регламентують відносини, притаманні громадянському суспільству (власності, між добровільними об'єднаннями тощо), а другі – політичні права і свободи. Відповідно, громадянське суспільство з його законами було визнано найважливішою гарантією від свавілля і диктатури правителів [9, с. 214]. Ж.-Ж. Руссо у праці «Про суспільний договір» диференціював поняття «the political or civil society» («політичне чи громадянське суспільство») на політичне («political society») та громадянське («civil society»). Перше, на його думку, формують піддані («citoyen»), друге складається із громадян («bourgeois») [13, с. 153–284]. На основі такого поділу було визначено структуру прав людини. Не випадково праці Ж.-Ж. Руссо стали основою першої французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р., що засвідчує їх практичну реалізацію [3, с. 15-16].

Тема громадянського суспільства, протиставленого державі, постає ключовою у відомому памфлеті Т. Пейна «Права людини». Зокрема, автор вважає, що природні права (на щастя, свободу совісті та слова) властиві людині від природи, громадянські ж вона отримує в процесі переходу від

родоплемінного суспільства до держави внаслідок передавання частини природних прав до «загального фонду» [11, с. 204-205].

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. нова концепція громадянського суспільства була створена І. Кантом та Г.-В.-Ф. Гегелем. Зокрема, І. Кант стверджував, що люди об'єднуються з метою узгодження волі, і саме в цій якості можуть вважатися громадянами (*cives*). При цьому ознаками громадянства мислитель визначив свободу, рівність з іншими та самостійність як громадянина. Також у поглядах Канта простежується поділ громадян на активних і пасивних. На його думку, «лише здатність голосувати визначає стан громадянина, ця здатність передбачає самостійність тих, хто прагне бути не просто часткою спільноти, але й її членами, тобто діяти згідно з власним уподобанням і волею разом з іншими» [12].

Г.-В.-Ф. Гегель відзначив складність громадянського суспільства, виділив притаманні йому суперечності й, в певному сенсі, став провісником концепції плюралізму. Так, для означення громадянського суспільства філософ використав термін *buergerliche Gesselschaft* – «бюргерське» (міщанське) суспільство, зміст якого пізніше був зведений марксистами до буржуазного суспільства у класовому розумінні. Мислитель також наголошував, що головними складниками громадянського суспільства є система потреб, система правових установ, за допомогою яких здійснюється судочинство, поліція та корпорації. Що стосується членів громадянського суспільства, то вони юридично рівні, проте не рівні за природою, соціальними взаєминами, настроями тощо. Водночас філософ розмежував громадське суспільство та державу («в громадянському суспільстві панує економічний закон, в державі – етичний») та розглядав їх як окремі інститути [Там само]. Отже, громадянське суспільство за Гегелем – це опосередкована працею система потреб, заснована на пануванні приватної власності і загальній формальній рівності людей, які завдяки ним та взаємозв'язкам з іншими людьми зберігають свою гідність та вибудовують смисложиттєві орієнтири, засновані на абсолютних цінностях [5, с. 10].

У свою чергу Алексіс де Токвіль започаткував новий концептуальний підхід до трактування громадянського суспільства – соціокультурний. Основну увагу мислитель зацентрував на мережі громадських асоціацій, зайнятих вирішенням повсякденних «малих» справ. Саме такі організації, за думкою вченого, формують «місцеві і особисті свободи», створюють необхідне для демократії активне соціальне поле, поширюють дух солідаризму, терпимості та кооперації, а також пильно слідкують за владою. Така інтерпретація видається найбільш вдалою при розгляді громадянського суспільства як «стратегії переходу» до демократії в посткомуністичних суспільствах, тому що зосереджує увагу не стільки на негативних функціях громадянського суспільства (до прикладу, слугувати протиположною владі), скільки на позитивних – створювати громадянську культуру, формувати сприятливе для демократії соціальне середовище тощо [12].

У середині XIX ст. виникла марксистська соціологічна доктрина громадянського суспільства з її вимогою ліквідації приватної власності для усунення самого підґрунтя соціального питання й твердженням, що всесвітньо-історична перебудова супроводжуватиметься відмиранням держави, а громадянське суспільство буде перетворено на глобальну систему.

З 1970 р. ідея громадянського суспільства набула нового розвитку. Зокрема, В. Гавел, Тесарж та інші громадські активісти підписали відому «Хартію 77», за якої основою утворення громадських організацій було проголошено «життя за правдою» [5, с. 10]. З позиції філософії права можемо говорити про те, що під таким гаслом розуміється життя згідно суспільних цінностей та чеснот, справедливості, що у свою чергу включає в себе і сучасне громадянське суспільство.

Джон Кін, Роберт Патнем, Джеффри Александер, Ернест Андре Геллнер та інші також намагалися віднайти пояснення тим змінам, які відбуваються в наш час в інститутах і функціях громадянського суспільства. Зокрема, Дж. Кін розглядав «громадянське суспільство» як ідеально-типову категорію, що описує та унаочнює складний і рухомий комплекс захищених законом недержавних інституцій, які

здебільшого є ненасильницькими, самоорганізованими, саморегульованими, знаходяться у постійному зв'язку одні з одними та з державними інституціями, що звужують та водночас уможлиблюють їхню діяльність [7, с. 15]. Р. Патнем у книзі «Як примусити демократію працювати?» проаналізував сучасні та історичні відмінності італійських регіонів з точки зору розвиненості цивільних громад та функціонування демократичних інститутів. Розглядаючи цивільну громаду як культурно визначений осередок соціального життя, в якому органічно поєднано культуру та структуру, вчений зумів переконливо показати, що єдиним чинником, який мав значний і постійний вплив на успіх демократичного правління в Італії, була історична традиція громадських орієнтацій та поведінки [8, с. 14]. Серед сучасних теорій громадянського суспільства особливе місце посідає концепція лідера неофункціоналізму, американського вченого Дж. Александера, в якій громадянське суспільство визнається сферою «універсалізованої соціальної солідарності», що має інтереси, відмінні і від інтересів держави, і від інтересів неполітичних сфер. Водночас зауважується, що громадянське суспільство, як певний соціальний вимір, приймає на себе деякі зобов'язання, а тому одночасно виражає колективну солідарність та індивідуальний волонтаризм [15, с. 63]. Як сукупність неурядових інститутів, достатньо сильних, аби слугувати протиположною державі, і, не заважаючи їй, виконувати роль арбітра між групами приватних інтересів громадянське суспільство розглядає Е. Геллнер [Там само, с. 64].

Отже, здійснивши аналіз теоретичних основ громадянського суспільства в історії філософсько-правового дискурсу, можемо стверджувати, що, попри розбіжності ідеологічних, політичних та власне гносеологічних установок, у різні періоди його концепт включав свободу, рівність, справедливість, суспільні цінності та чесноти. Також зауважимо, що і сьогодні громадянське суспільство залишається в центрі наукових дискусій, виступає гарантом поступального цивілізаційного розвитку і потребує належного правового забезпечення.

Список використаних джерел:

1. *Августин Св.* Сповідь / Св. Августин. – К. : Основи, 1996. – 319 с.
2. *Арістотель.* Політика / Арістотель. – К. : Основи, 2000. – 239 с.
3. *Драч М. І.* Становлення громадянського суспільства на пострадянському

соціокультурному просторі (український вимір) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / М. І. Драч. – К., 2006. – 183 с.

4. *Задоянчук О. І.* Громадянське суспільство / О. І. Задоянчук. – К. : Знання, 1999. – 18 с.

5. *Карась А.* Громадянське суспільство і Україна: пошук дискурсивного контексту свободи й автентичності / А. Карась // Зб. наук. праць, підгот. за досл. прогр. каф. філософії «Громадянське суспільство як здійснення свободи». – Львів, 2006. – Вип. 3. – С. 5–33.

6. *Карась А. Ф.* Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : [моногр.] / А. Ф. Карась. – К. ; Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 520 с.

7. *Кін Дж.* Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення / Дж. Кін. – К. : К.І.С. ; Аналіт.-дослідн. центр, 2000. – 191 с.

8. *Колодій А.* Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) / А. Колодій // Незалежний культурологічний часопис. – 2001. – № 21. – С. 6–33.

9. *Малинка Ю. Г.* Розвиток громадянського суспільства як філософської концепції в історії суспільно-політичної думки / Ю. Г. Малинка // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2011. – № 47. – С. 210–218.

10. *Пашков А. С.* Вчення про громадянське суспільство в філософії права Гегеля : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.05 / А. С. Пашков. – К., 2007. – 19 с.

11. *Пейн Т.* Права человека / Т. Пейн / Избр. соч. – М. : АН СССР, 1959. – С. 176–246.

12. *Руденко М.* Еволюція теоретичних концепцій громадянського суспільства в світовій та українській політичній думці [Електронний ресурс] / М. Руденко. – Режим доступу : <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/pidruchniku/21/43.pdf>.

13. *Руссо Ж.-Ж.* Об общественном договоре, или Принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо // Трактаты. – М. : Наука, 1969. – С. 151–256.

14. *Себайн Д. Г.* Історія політичної думки / Д. Г. Себайн, Т. Л. Торсон. – К. : Основи, 1997. – 838 с.

15. *Узун Ю. В.* Концепт «громадянське суспільство» в історії та теорії політичної думки : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Ю. В. Узун. – Одеса, 2002. – 206 с.

16. *Чувардинський О.* Історична рефлексія поняття «громадянське суспільство» та його філософська еволюція / О. Чувардинський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 69–75.

Хмара М. А. Філософсько-правове обосновання концептуальних основ громадянського суспільства сквозь призму епох.

Проанализированы концептуальные основы гражданского общества в истории философско-правового дискурса. Обосновано положение о том, что инвариантным содержанием концепта гражданского общества оставались идеи свободы, равенства, справедливости, общественные ценности и нравственность. Также подчеркивается, что современное гражданское общество выступает гарантом демократизации и требует надлежащего правового обеспечения.

Ключевые слова: гражданское общество, свобода, равенство, справедливость, общественные ценности и нравственность, философия права.

Hmara M. V. Philosophical and legal justification of the civil society conceptual foundations through the prism of epochs.

This article is devoted to the analysis of the conceptual foundations of civil society through the prism of epochs in philosophical and legal aspects. Position is reasonable that the evolved concept of civil society still includes the freedom, equality, justice, social values and virtues. Meanwhile, today civil society is as the guarantor of democracy and requires proper legal support.

Key words: civil society, liberty, equality, justice, social values and virtues, philosophy of law.